

ның бүкіл шығармашылық ғұмырында айқындатылатын бейне болса, лирикалық кейіпкер жеке кез келген мәтіндік бөлшекте және лирикалық өлеңде көрініс тапқан авторлық дербес сананың көркемдік тұрпаты.

Науаи лирикасының ерекше орны, өзіндік өрнегі бар асыл қазына екендігі белгілі. Жоғарыда берілген Науаи төрттағанына еліктеп Бабыр назира дәстүрі бойынша төмендегідей рубаи жазды:

Купдин бериким еру диерим йуктур,
Бир лахзауи бир нафас қарорим йуктур
Келдим бу сори уз ихтиерим бирла.
Лекин борурумда ихтиерим йуктур /3, 163/

Жолма жол аудармасы:

Көптен бері жарым жоқ,
Бір мезетте бір уақыт шешімім жоқ,
Келдім бұл жерге өз еркіммен.
Бірақ оралуда еркім жоқ.

[Автор аудармасы]

Бұл рубаида Бабыр көптен бері жары жоқ екенін. Бір мезет болса да жүзінде күлкі жүрмейтінін. Үнді еліне өз еркімен барып алып, туған жеріне оралуға өз еркінің жоқтығын жырлайды.

Аталмыш рубаидың ақын өмірімен байланысты екеніне еш шүбә келтіре алмаймыз. Бабырдың Отанынан жырақта жүріп, өз иеліктері үшін нәтижесіз күрес жүргізгені белгілі. Туған елден аластатылған ақын жан тебіренісін, сағынышы мен мұңын монолог негізінде көркем бере білген. Өзбек жазушысы Пірімқұл Қадировтың «Жұлдызды түндер» атты романында былай деп жазады: «Ибраһим Лолидің шешесі Бабырды өлтірмек болып у бергенде, бір жылдай Бабыр қатты ауырады. Осы уақыттарда жаны ауырып, мазасы болмай, көңілі еш нәрсе қаламай жүрген шағында көп өлеңдер жазып, мұңын өлеңмен бөліседі. Жоғарыда жазылған рубаи – оның анық дәлелі бола алады. Бабыр тек қана назира дәстүрін ұстанған ақын ғана емес, рубаиды нақышына келтіре жырлаған ақын. Оның өлеңдерінің мазмұны терең, философиялық ой қозғайтын бір новелла секілді.

М.Хаккуловтың пікірінше, Бабыр ғазалдарында да, рубаиларында да өмір, бақыт пен махаббаттың жыршысы ретінде көрінеді.

Бабыр өлеңдерінде көтерілген сан-салалы тақырыптарды жинақтай келе, М.Хаккулов

рубаиларды шартты түрде екіге бөліп қарастырады:

1. Дәстүрлі тақырыпта жазылған төрттағандар

2. Белгілі бір жағдайға байланысты жазылған рубаилар.

Ғалым Бабыр шығармашылығында екінші арнаның басым түсетінін ерекше атап көрсетеді /5/. Жоғарыда талданған екі рубаи, үлкен арна ретінде көрінетін қасиет Науаи мен Бабырдың өздері жете танып білетін, өзі көрген, өз жүрегімен сезінген жайларды ғана жазатындығына көз жетеді. Өмірде ақынға тақырып болмайтын құбылыс жоқ. Әңгіме сол құбылыстың ішіне үңіле қарап, сырын ашу керек қой. Міне, ақындар өлеңінде осы бір табиғи қалпында бейнелейтін көркем шежіре деуге болады. Олардың өлеңдерін өмірдің өзінен көше қалған шежіре деуге болады.

Олардың өзі көрген, өздері жақсы білетін жайларды ғана тереңнен толғайды. Өздерін толғандыратын тақырыбының ішіне бойлай еніп, оны ұтымды жаңа бейнелер арқылы әсерлі етіп беру олардың басты ақындық шеберлік қасиеттерінің бірі.

Науаи және Бабыр рубаиларының үндестігін келтірілген төрттағандардан көрдік. Олардың идеялары, стильдері де бірдей екендігі өз-өзінен анық көрініп тұр. Шайырлардың рубаиларында адамның адамға деген мейірім нұры байқалып тұр. Өмір сабақтарынан көп дәріс алғандықтан оқырмандарға қарай насихат айтқандай, ауызбіршілікке, ынтымақтылыққа шақырады.

1. Бертельс Е.Э. *История-таджикской литературы*. - Москва, 1960.
2. Науаи А. *Хазаинул маони. I том.* - Ташкент 1959.
3. Бабури З.Б. *Сочинения Савдоси тушти*. - Ташкент, 2007..
4. Маллаев Н. *Узбек адабиети тарихи*. - Укитувчи, 1986.
5. Хаққулов И. *Узбек адабиетида рубаий*. - Ташкент. УзССР. «Фан» нашриети, 1981.
6. Исмаилова С.М. *Шығыс халықтарының әдебиеті*. - Тараз, 2003.
7. Күмісбаев Ө. *Иран әдебиетінің тарихы*. - Алматы, 2009.

В статье рассматриваются сходства великих классиков Востока Науаи и Бабури в жанре рубаи.

The article told us about resemblances of great classics Nauai and Babur's «rubai» genre.

ӘБУ НАСЫР ӘЛ-ФАРАБИДІҢ АРАБ ПОЭТИКАСЫНА ҚАТЫСТЫ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Ортағасырлық ғылымның ойшылы Әбу Насыр әл-Фарабидің (950 ж. қ.б.) түрлі саладағы теориялық көзқарастарының қатарында оның көркем өнер мен эстетика жайлы тұжырымдамалары дербес орын алады. Поэтика, риторика, музыка сияқты өнер түрлеріне арнаған еңбектері өз алдына жеке ілімнің негізін құраумен бірге ғұламаның көпсалалы ғылыми мұрасының құрамдас элементі ретінде оның басқа ілімдерін толықтыра түседі.

Әл-Фарабидің көркемділік теориясына енетін ұғымдар энциклопедист ғалымның басқа да салалардағы іргелі туындылары сияқты жан-жақты әрі түпкілікті маңызды мәселелерді қамтиды. Бұл ретте оның араб халқының өте ерте дәуірлерден белгілі классикалық өнері, ұлттық қазынасы – поэзия тақырыбына қатысты «Поэзия (өнері) жайлы» трактатының мазмұнына жеке тоқталуға болады.

Шығыс ойшылының бұл еңбегінің атауы араб-мұсылман ғылымында Ахмад ибн Халликан (1211-1282), Ибн Әби Усайбиға (1203-1270) сияқты тарихшы-жылнамашылардың библиографиялық энциклопедияларының мазмұны арқылы сақталып, қазіргі заманға жетті. Ал осы заманғы араб ғалымдары әл-Фарабидің поэзия мен ол жайлы ғылым тақырыбындағы трактаттарын зерттеуге өткен ғасырдың ортасында қол жеткізді. «Екінші ұстаздың» поэзияға арналған «كتاب الشعر» («Китабу-ш-ши'р») трактатын фарабитанушы ғалым Мухсин Маһди 1959 жылы Бейрутте баспадан шығарды, 1971 жылы Каирде осы трактат тағы жарық көрді. Ол жолы "جوامع الشعر" («Джауами'у аш-ши'р») деген атаумен мысырлық ғалым Мухаммад Салим баспаға дайындаған Ибн Рушдтің Аристотель іліміне арналған туындысымен және ол жайлы зерттеумен бірге үлкен ғылыми жинаққа енді¹.

«Китабу-ш-ши'р» атауын қазақ тіліне тікелей тәржімаласак «өлең кітабы» деген мағына беретіні белгілі. Алайда бұл жерде оның өлеңдерді қамтитын жыр жинағы емес, өлең жайлы өнер – поэтикаға арналған зерттеу еңбек екендігін айтқан дұрыс. Араб тілінде شِعْرٌ (ши'р) сөзі:

1. «өлең», яғни ақындардың көркем туындысы;
2. «поэзия», яғни көркем әдебиет жанры;
3. «поэтика» - поэзия жайлы ғылымды атау үшін қолданылған. Қазіргі ғылымда бұл термин алдыңғы екі мағынасында бұрынғыдай жұмса-

лып жүрсе, ал «поэтика» ұғымын олардан айыру үшін «فَنُّ الشَّعْرِ» (фәнну ш-ши'р), «صِنَاعَةُ الشَّعْرِ» (сина'ату-ш-ши'р) терминдері қолданылады. Соңғысын (сина'ату-ш-ши'р) әл-Фарабидің өзі Аристотельдің «Поэтикасына» комментарий жазу барысында қолданған. Осыған байланысты, яғни «поэзия» және «поэтика» ұғымдарын бір-бірінен айыру үшін әл-Фарабидің «Китабу-ш-ши'р» еңбегінің атауы басқа тілдерге «Поэзия (өнері) жайлы» трактат түрінде аударылады.

Тарихқа көз жіберіп қарайтын болсақ поэзияның қай халықтың болмасын рухани, мәдени өмірінде үлкен маңызға ие өнер ретінде белгілі орын алғанын байқауға болады. Ұйқас пен ырғаққа құрылған тілдің әсем формасының көркем ойдың басқа тәсілдер жеткізе алмайтын небір нәзік реңктерін беру ерекшелігіне сай поэзиялық туындылар ерте заманнан түрлі халықтар шығармашылығының баға жетпес мұрасына айналған. Табиғи болмысынан әуезге бейім араб тілінде поэзия басқа өнер түрлерінен аса жоғары бағаланады.

Поэзиялық шығармашылық - араб халқының ұлттық көркем бейнесі, негізгі сипаты болса, араб тілі - ең алдымен тамырын тереңге жіберген дәстүрлі, бай поэзияның тілі. Сол себепті араб поэзиясы дүниежүзілік рухани байлықтың қайталанбас үлгілері ретінде ғасырлар бойы сақталып келеді. Шығыстың ұлы ойшылы әл-Фараби сол ортада, араб даласында өмір сүре жүріп сол жазирада тараған көркем өнер – поэзия жайлы еңбек қалдырды. Философ ғалымның бұл салада зерттеу жазуының себептерін келесі жағдайлармен байланыстыруға болады:

біріншіден, әл-Фараби өмір сүрген дәуір (III ғ. *hidжра б./ IX ғ.*) – исламға дейінгі көне араб поэзиясының мәтіні айтарлықтай дәрежеде жинақталып, Араб Халифатындағы дамыған қолжазба өнерінің арқасында текстология мәселелері өз шешімін тапқан және белгілі антологиялар құрастырылған кезең. Яғни, әл-Фарабидің таза әдеби араб тілінде туындаған исламға дейінгі поэзияның озық үлгілерімен, сонымен бірге исламның ерте дәуірі, умаййалық және аббастық дәуірдегі белгілі ақындардың шығармаларымен танысуға, талдауға толық мүмкіндігі болды;

екіншіден, әл-Фараби тұсындағы араб поэзиясы аталған дәуірлердің ерекшелігіне сай өзінің барлық жанрлары, тақырыптары және бағыттары бойынша эволюциясы анықталған, авторлары жекедара танымал, яғни сол заманның өзі үшін классикалық сипатқа ие

¹ Біздің мақаламызда әл-Фарабидің еңбегі осы нұсқа бойынша талданады - Ш.Қ.

болған поэзия еді. Ғұлама Бағдад, Каир, Алеппо, Дамаск сияқты Араб Халифатының саяси, мәдени орталықтарында өмір сүргендіктен, сол орта мен дәуір оның поэзиялық туындылармен жан-жақты, жақын танысуына барлық тұрғыдан қолайлы болумен бірге, ол осы салаға арнайы ғылыми назар аударды;

яғни, және *үшіншіден*, ғылымның көптеген салаларында, түрлі тақырыпта сандаған ілім негіздерін қалыптастырып, оның барлығын араб тілінде жазғандықтан, әл-Фарабидің сол тілдегі поэзия табиғаты мен ерекшеліктерін зерттеуі – ғылыми заңдылық.

Араб поэзиясы жайлы зерттеу тұрғысында да әл-Фарабиге оның грек ғылымы бойынша жазған басқа еңбектерінің әсері болды деуге негіз бар. Себебі, поэзия – көне дәуірдегі халық эпосы, Гомердің «Илиада», «Одиссея» сияқты монументальды эпопеялары арқылы Грекияда кең тарап, мәдени, қоғамдық қызмет атқарған сала ретінде Сократ, Платон, Аристотель және т.б. грек ойшылдарының ғылыми еңбектеріне негіз болған жанр. Әл-Фарабидің Аристотельдің «Поэтикасын» зерттеу нәтижесінде оған арнап жазған «*Қауанину сина'ати ши-ши'р*» («Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат») атты еңбегі барлығы да белгілі. «Шығыс Аристотелінің» поэтика тақырыбындағы аталып отырған екі туындысын бір-бірінен ажыратып, әрқайсысының жеке сипаттарын анықтау олардың мәтінімен жақын танысып, мазмұнына талдау жасауды қажет етеді. Алғашқы трактатта әл-Фараби ең алдымен поэзияның формасына қатысты келесі тұжырымдарды айтады:

1. «Поэзия (өнері) жайлы» трактатында әл-Фараби ең алдымен араб поэзиясының басты ерекшеліктерінің бірі ретінде бәйіттің формалық белгісіне – қалай аяқталатынына көңіл бөледі: «Біз поэзиясын білетін халықтардың ішінде арабтар бәйіттің соңына айрықша мән береді, сондықтан олардың бәйіттері белгілі сөздермен барынша толық, әрі әдемі болып аяқталады: тіркестер не қайталанбас дербес, не таныс бола алады»². Әл-Фараби бұл жерде араб поэзиясындағы авторлық сөз қолданудағы дербес стильдік ерекшелік және дәстүрлі қайталау мәселелеріне назар аударады.

Ерте дәуірлік араб поэзиясындағы тақырып ортақтылығы, ақындар туындыларындағы қиял, образдылық тұрғыдан өзара ұқсастық, бірсіпатылық авторларға қатал талап қойды. Бір заман мен қоғамда, бір табиғат аясында өмір сүріп,

барлығына ортақ, әрі шектеулі орта мен жағдайды суреттейтін ақын өзіне дейінгі және замандас ақындар қатарынан өз шеберлігі, стилі арқылы ерекшеленуі тиіс болды. Сондай-ақ көне заманғы араб поэзиясында ақындардың өздеріне дейінгі авторларға еліктеп, шебер қолданыс үлгісі деп тапқан тіркестерді пайдалануы, оларды түрлендіре қолдануы кездеседі. Әл-Фараби араб поэзиясының мазмұнға ие ең шағын элементі – бәйіттің бұрыннан белгілі тіркеске аяқталса да немесе автордың дербес қолданысындағы ерекше тіркеске аяқталса да, оның соңы негізгі формалық элементтерінің көркемділік жағынан үлкен мәнге ие екенін анықтайды.

2. «Поэзия (өнері) жайлы» трактатындағы араб поэзиясының келесі қағидасы: «Бәйіттегі сөздердің (түсінікті) мағынасы сөз болып тұрған заттарға еліктейтін заттар болуы тиіс». Әл-Фарабидің поэтикаға қатысты бұл көзқарасы грек философтарының «еліктеу теориясымен» ұштасып жатыр. Ғылымда «еліктеу теориясының» негізін салған Платон да, одан кейінгі Сократ, Аристотель сияқты ғұламалар да еліктеуді өнер мен эстетиканың қоршаған ортаны бейнелеудегі маңызды негізі ретінде таныған. Грек ойшылдарының қай-қайсысы болмасын, «Мінсіз мемлекет» жайлы ілімде оның тұрғындарына зиянды ықпал жасамау мәселесіне баса көңіл бөлді және олар бір-бірімен көркем туынды авторының қоғамға қажет өнер тудыру барысында өмірден нені алып, нені алмау қажеттігі жайлы қызу, ұзақ пікірталастар жүргізді. Әл-Фараби де осы "نظریة المحاکاة" (*назариййатул-мухака*) «еліктеу теориясына» өзінің әдебиет жайлы пікірінде алғашқы орындардың бірін береді. Грек философиясының өзінде бірнеше көзқарас тудырған, терең тарихы бар бұл ілім әл-Фарабидің әдебиетке қатысты шығармашылығында арнайы зерттеу жүргізуді қажет етеді. Аристотельдің философиялық еңбектерін түсіндірумен қатар, әл-Фараби оның «Поэтикасын» да жеке зерттегені белгілі, яғни бұл жерде әл-Фарабидің араб поэзиясына қатысты пікірінен оның философиялық тұлғасын тануға болады.

3. Әл-Фараби келесі ретте өлеңнің дыбыстық құрылымына талап қояды: «Сөздер ырғақты болуы тиіс». Поэзия тілінің дыбыстық құрылымының жалпы және жекелеген тәртібі оның көркемділігінің басты шарты екені белгілі, ал дыбыстық жүйесінің өз ерекшеліктері басым болып келетін араб тіліндегі поэзияның ырғағы ұқсас немесе әркелкі дыбыстар қызметі арқылы қалыптасады. Араб поэзиясында ақындар дыбыстардың жасалу, айтылу ерекшеліктерін түрлендіре қолдана отырып, ырғақтың алуан

² Осы жерде және әрі қарай әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактатының тұжырымдары жоғарыда аталған нұсқадан біздің тарапымыздан еркін аударылып беріледі. – Ш.Қ.

формасын тудыра алады. Сонымен қатар, ақындар дауыстылардың қысқа немесе соқылықты дыбысталуы ерекшеліктерін өлең ырғағын тудыру деңгейінде аса жауаптылықпен ескереді, сол арқылы араб поэзиясының квантитативті сипаты қалыптасады. Ал бұл – айтылып отырған мәселеде араб поэзиясының ырғағына қатысты негізгі айқындауыш.

Әл-Фараби де өз зерттеуінде араб дыбыстарының ырғақ тудырудағы ролін қозғай отырып, оны араб поэзиясының негізгі қағидасы ретінде танытады.

4. «Сөздер бөліктерге бөлінуі тиіс». Әл-Фараби бұл жерде де қысқа ғана тұжырым арқылы іс жүзінде жан-жақты, әрі терең ілімге қатысты мәселе қозғайды. Мұнда араб поэзиясының метрикасы, аруд теориясындағы бәйіттің формалық элементі *حُزْنٌ* *джуз'* (бунақ) жайлы сөз болып тұр.

Бәйіттің қай өлшеммен туғаны оның құрамындағы дауысты немесе дауыссыздардың сипатына қарай аяқталып, белгілі тәртіппен орналасатын бөліктердің *أَجْزَاءٌ* ('*аджза'*) құрамына, тәртібіне және бір жолдағы санына байланысты.

Поэзия Араб жазирасында ауызша туып тараған өнер болғандықтан, оның ақындардың өзі немесе рауилер арқылы жұртшылықтың алдында салтанатты, шешуші күрес не даулы т.б. жағдайда оқылуы тек көркемдік қана емес, қоғамдық, саяси, сондай-ақ әлеуметтік қызмет пен мәнге ие жайт. Өлең немесе қасыданың әсерлі, нанымды оқылып шығуы оның құрамындағы әр дыбысы, әр сөзінің өз орнында, белгілі өлшеммен айтылуына тікелей байланысты. Араб классикалық филологиясының ең күрделі ілімдерінің бірі саналатын, негізгі үш деңгейлі – *بَحْرٌ* *бахр* (*айналым*), *وَزْنٌ* *уазн* (*өлшем*), *نِخَافٌ* *зихаф* (*ауытқу*) ұғымдарын қамтитын аруд ілімінің поэтика үшін маңыздылығы әл-Фараби еңбегінде де өз орнын алғанын осыдан байқауға болады.

5. Аруд ілімі жоғарыда айтылғандай, өлең өлшеміне қатысты нақты және күрделі қағидаларды қамтитындықтан, оны бір-екі сөзбен тұжырымдап беру қиын, сондықтан әл-Фараби де араб поэзиясына осы ілім тұрғысынан қойылатын талапты ары қарай жалғастырады: «Сөз бөліктерінің саны ырғақ, бунақ, *سَبَبٌ* *сабаб* және *وَتَدٌ* *уатад* жағынан анық (шектеулі) болуы тиіс». Яғни бәйіттің құрамындағы сөздер мен сөз тіркестері өлең өлшемі қағидаларына сай бөліктерге бөлінуі өз алдына, олардың саны олардың өз құрамындағы элементтер - *сабабқа* және *уатадқа* қарай нақты, әрі шектеулі болуы тиіс. Бұл – араб метрикасы жайлы ғылымдағы ең нақты

мәселелердің бірі. Себебі, аруд теориясы бойынша *бахр* құраушы әрбір өлшем өзінің құрамы жағынан үнемі тұрақты, себебі ол өзгертін болса, онда басқа өлшемге айналады. Соған сәйкес өлең өлшемі *сабаб*, *уатад* және *фасиладан* тұратын бунақ үлгілері арқылы анықталса, олардың (*сабаб*, *уатад*, *фасила*) саны және бунақ саны да осы ілімнің жүйе анықтаушы элементтері болып шығады. Өз кезегінде әл-Фараби араб поэзиясы формасының аса жоғары дәрежедегі ішкі тәртібіне жеке мән бергені көрінеді.

6. Әл-Фараби алдыңғы тұжырымын ары қарай былай деп жалғастырады: «Әрбір өлең өлшеміндегі бөліктердің орналасу тәртібі анық болуы керек», яғни бәйіт құрамындағы бөліктердің құрамы, саны ғана емес, орны да тұрақты. Аруд іліміндегі бөліктерді анықтайтын үлгілердің белгілі бір тәртіппен орналасуы нақты өлең өлшемін анықтауға мүмкіндік береді. Аталған белгілі үлгілердің болуы да аруд ілімінің күрделі тұстарын мейлінше нақтылауға мүмкіндік береді, ал олардың орналасу тәртібі өлшемдерді ажыратушы қызмет атқарады. Әл-Фараби бұл тұжырымы арқылы да аруд ілімінің нақты, жеке мәселелеріне тоқталып, араб өлеңінің өлшемі жазылуы емес, оның айтылуы арқылы анықталатынына жеке назар аудартады.

7. «Бір бөлікті құраушы элементтердің орналасуы басқа бөліктегідей болуы тиіс (осылайша бөліктердің оларды айту уақыты бойынша теңдігі жүзеге асады)». Бұл жерде әр өлең өлшемінде қысқа немесе созылықты дауысты дыбыстардың белгілі тәртіп бойынша қайталанып отыратыны жайлы сөз болып тұр. Аруд іліміндегі басты қағидаларға сәйкес әр өлең өлшемі ондағы дауыстылардың дыбысталу сипатына, санына, құрамына байланысты болатындықтан олар бәйіттің бірінші және екінші жолында, яғни тармақтарында тура сол ерекшеліктерімен қайталануы міндетті. Мұның ең қарапайым мысалдарының бірі – *رَجَزٌ* *раджаз* өлшемінде *مُسْتَفْعِلُنْ* *мустафчилун* бунағының бірінші жолда үш рет, екінші жолда үш рет – жиыны алты рет бұлжымай қайталануы. Ал одан күрделірек мысал қарастыратын болсақ – *حَرْفٌ* *харф* саны ең көп (қырық сегіз) болуына байланысты *طَوِيلٌ* *тауил* («ұзын») аталған өлшемде *فَعُولُنْ* *фаулул мафачилун* бунағының бірінші жолда екі рет, екінші жолда екі рет – жиыны төрт рет қайталануы. Яғни, әр өлшемде бәйіттің өн бойында *сабаб*, *уатад*, *фасиланы* анықтайтын дауыстылардың орын тәртібі анық, сол арқылы оның өлшемі қалыптасады және бәйіттің бірінші тармағындағы бөліктер екінші тармақта қайталануы арқылы

оның ішкі құрылымы жүйеленеді және ұйқасы туып, сыртқы өлшемі белгіленеді.

8. Келесі кезекте әл-Фараби бәйіттің ұйқасынан басқа тағы бір маңызды белгісі ондағы сөздердің орын тәртібіне назар аудартады: «Сөздер әр өлшемде белгілі тәртіппен орналасуы керек». Көрініп тұрғандай, әл-Фараби бұл қағидада енді бәйіттің тілдік жағына, нақтырақ айтқанда синтаксисіне қатысты мәселе қозғайды. Поэзияда кей жағдайда ақындар өздеріне қажет ұйқас тудыру үшін араб грамматикасына тән сөйлем құрылысын өзгертіп, оның заңдылықтарына қарсы келетін тәртіпті қолданатыны белгілі. Әл-Фараби ақындардың осы әрекетіне ескерту боларлық тұжырым жасайды.

Бәйіттің мазмұны мен формасының сәйкесті үйлесімдігі үшін оның құрамындағы сөздер де тәртіпке бағынуы тиіс, ақын ұйқас қуалап, сөздердің орын тәртібін өз қалауынша белгілеу арқылы тыңдаушының мазмұнды қабылдауына қиындық тудырмау қажеттілігі - поэзия тіліне қойылатын талаптардың бірі. Аруд теориясында он бес өлең өлшемінің болуы керісінше ақынға өлеңнің сыртқы формасын қалыптастыруда мейлінше кең мүмкіндік береді. Ақын әр өлең өлшемінің ерекшелігін пайдалана отырып тілдегі сөздерді барынша ұтымды пайдаланумен қатар, оның құрылысын өз еркінше қалыптастыра алады.

9. «Бәйіттердің соңы анық болуы керек, олар: не бірдей дыбыстарға аяқталған болуы, не олардың соңы дыбысталу мезгілі жағынан бірдей дыбыстар болуы тиіс». Бұл жерде әл-Фараби араб поэзиясының бір ұйқасқа негізделген моноримдік сипатына назар аударады.

Дәстүрлі поэзия қағидаларына байланысты, араб өлеңі үнемі бір дыбысқа аяқталады және көне заманның поэзиялық туындылары жеке атауға ие болған жоқ, олар бәйіттің қандай дыбысқа аяқталатынына сай, негізінен, оның соңғы дыбысы арқылы аталды, исламға дейінгі дәуірдегі ақындардың поэмалары *мыс.*, «қасидатул-шиниййа» («шин» дыбысына аяқталған қасыда), «қасидатул-мимиййа» («мим» дыбысына аяқталған қасыда) және т.б. осы тектес атаулармен белгілі болды. Бұл, яғни араб өлеңінің алғашқы бәйіті аяқталған дыбыстың оның бүкіл өн бойында сақтала отырып, соңғы бәйітті аяқтауы – оның дара белгілерінің бірі, сол арқылы араб поэзиясы әуенге еркін салынды және есте сақтауға жеңілдік берді. Араб поэзиясының моноримдік сипаты оның ерте заманда ауызша туып, ауызша тарағанына қарамастан ақынның қасындағы *рәуилердің*, халықтың жадында жақсы сақталуы арқылы кейінгі заманға – олардың алғашқы қолжазба

нұсқаларының жасалу дәуіріне белгілі дәрежеде сапалы жетуінің кепілі болды.

10. Келесі қағида арқылы әл-Фараби поэзияның мазмұнына қайта оралады: «Сөздер (мағынасы) сөз болып тұрған заттарға еліктеуі тиіс». Мұнда жоғарыда сөз болған «Еліктеу теориясы» қайта қозғалып тұр. Бұл әл-Фарабидің поэтиканы философия және логика ғылымдарымен байланыстыра қарастыруына тағы да куәлік етеді. Алдыңғы айтылған қағидадан кейінгісінің айырмашылығы – бірінші жолы «бәйіттегі сөздердің мағынасы сөз болып тұрған заттарға еліктейтін заттар болуы тиіс» делінсе, яғни жалпы талап қойылса, соңғы ретте «сөздер мағынасы заттарға еліктеуі тиіс» деу арқылы нақты сөздердің өзіне назар аударылып тұр. Жалпыдан жекеге жүру арқылы логикалық тұжырым нақтыланып, шектеледі.

Бастапқы берілген формаларды, эйдостарды және т.б. жүзеге асыру ретінде табиғатқа еліктеудің, яғни әлемді көркем бейнелеудің болмысын сипаттайтын антикалық ілімге қатысты бұл ұғым философия мен эстетика проблемаларын қамтитындықтан әл-Фарабидің поэтикаға қатысты көзқарасы аталған ілімдер аясында танылады. «Еліктеу теориясының» «Шығыс Аристотелінің» әдебиет теориясы, соның ішінде поэтикаға қатысты көзқарасынан маңызды орын алуын оның энциклопедиялық білімінің көрсеткіші ретінде бағалауға болады.

Бұл жерде көңіл аударатын мәселе – классикалық араб өлеңінің просодиясы жайлы аруд мәселелерін зерттеумен қатар әл-Фараби поэзияның мазмұнына да аса жоғары талап қояды және оған философиялық мәселе санатында қарайды.

11. Әл-Фарабидің араб поэзиясының көркемділігіне қатысты келесі қағидасы - оның өлеңнің үйлесімі жайлы көзқарасы: «Бәйіттегі сөздер әуенді болуы керек». Әуенділік – араб поэзиясының ғасырлар бойы жалғасып келе жатқан басты сипаттарының бірі. Басқаша айтқанда – оның ғасырдан ғасырға жетуінің кепілі, себебі әуенге түсіріліп, тыңдарман алдында музыкалық аспаппен жырланып, халық арасында ән болып таралған поэзия лайықты дәрежеде сақталатыны тарих тәжірибесі арқылы дәлелденді. Әуенділік, сонымен қатар, араб тілінің өзінің негізгі көркем белгісі.

Ұйқас пен ырғақ тұрғысынан ең жоғары талапқа жауап беріп, ішкі және сыртқы тәртіп пен реттілікке бірдей бағынған араб поэзиясы әуенге салуға барынша лайық өнер ретінде өз дәрежесін анықтағаны күман тудырмаса керек. Әл-Фарабидің бұл тұрғыда музыка өнерінің зерттеушісі екенін еске алсақ, араб поэтикасына қатысты бұл көзқарасы да оның көпқырлы

шығармашылық мұрасының бір-бірімен ішкі мазмұны, қағидалары арқылы тығыз байланысып жатқанына көзімізді жеткізеді.

«Үлкен музыка» кітабында музыка теориясын негіздей отырып, әл-Фараби музыканың риторика мен поэзияның, яғни өнердің диалектикамен байланысты екі түрінің заңдарына бағынатынын атаған. Әуен – музыкалық категория, ол да метрика сияқты өлшеммен анықталатындықтан математика ғылымымен байланысты. Осы себепке сай бұл ғылымдарды әл-Фараби туыс ғылымдар деп қарастырды және өзі сол ғылымдардың барлығын зерттеп, зерделеу арқылы ортағасырлық араб-мұсылман Шығысында ғылыми ахуал қалыптастырған іргелі шығармаларын қалдырды, ал ол еңбектер кейін Еуропа ғылыми ойының қалыптасуына ықпал етуі арқылы бүкіл әлемге тарады.

Әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактатының мазмұнымен жақын танысу оған қатысты мынадай мәселелерді болжауға мүмкіндік береді:

- поэзияға қойылатын талаптар алдымен оның формасына, ішкі және сыртқы тәртібіне қатысты мәселелерді қамтиды. Яғни поэзияның мазмұнын түсіну үшін оның сыртқы белгілерінің үлкен мәнге ие екені тұжырымдалады;
- араб өлең өлшемі жайлы терминдерді қолданысынан әл-Фарабидің аруд теориясын терең зерттеп, танығаны көрінеді;
- араб поэтикасына қатысты тұжырымдары оның эстетика жайлы теориясының құрамдас элементі саналады;
- әл-Фарабидің араб поэтикасына қатысты тұжырымдары оның музыка жайлы теориясымен сабақтас;
- поэзия тіліндегі сөздердің мағынасына философия тұрғыдан қарай отырып «Еліктеу теориясына» аса жоғары мән береді;
- араб поэтикасын Шығыс ғұламасы философиялық, логика ілімдерімен тығыз байланыста қарастырады;
- әл-Фарабидің араб поэзиясының формасына қатысты тұжырымдары оның поэзияның мазмұны жайлы көзқарасын зерттеуді қажет етеді.

Әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактаты оның осы жанрға қатысты «Өлең өнерінің қағидалары туралы» трактатымен тақырыбы ұқсас болғанмен, одан зерттеу нысаны бөлек, материалы басқа, мазмұны дербес ғылыми шығарма. Алғашқы трактат араб поэзиясына, ал кейінгісі жалпы поэзиясы тақырыбына арналған. Себебі, «Өлең өнерінің қағидалары туралы» трактат - Аристотельдің «Поэтикасына» комментарий.

Әбу Насыр әл-Фарабидің «Поэзия (өнері) жайлы» трактаты араб поэзиясы жайлы зерттеу болғандықтан классикалық араб филологиялық ғылымының жазба ескерткіші ретінде шығыстану ғылымынан, қазақ даласынан шығып араб-мұсылман ғана емес, сол арқылы адамзат ғылымы мен өркениетіне айтулы үлес қосқан ғалым мұрасы ретінде отандық ғылым мен мәдениет тарихынан өзіне лайық орынға ие болуы тиіс.

1. *Дербісәлиев Ә. Әл-Фарабидің эстетикасы - Алматы: С.М.Киров атындағы ҚазҰУ, 1980 ж. 57-66 бб.*

2. *Әбу Насыр әл-Фараби. Джауами'у аш-ши'р// («Талхису Китабин ли-Аристоталис ли-Ибн Рушиди». - Әл-Қаһира: әл-Мәджлис әл-А'ла ли-шуунил-исламийя. 1971.*

3. *Әбу Насыр әл-Фараби. Қауанину син'ати аш-ши'р// Абд-ар-Рахман Бәдәуи. «Фәнну-ш-ши'р». - Әл-Қаһира: әл-Мәктәбату-л-мысрийя - 1953.*

4. *Аль-Фараби. Избранные трактаты. - Алматы: Ғылым, 1994. Фролов Д.В. Классический арабский стих. - Москва: «Наука». 1991.*

Статья посвящена осмыслению ранее не изученного трактата в отечественной востоковедческой науке аль-Фараби – «Об (искусстве) поэзии». Автор статьи раскрывает положения, выдвинутые аль-Фараби касательно формы, внутренней и внешней упорядоченности арабской поэзии, а также актуализирует изучение философско-эстетической «теории подражания» в поэтических воззрениях аль-Фараби.

Article is devoted to interpretation of the early uninvestigated thesis of al-Farabi – «About poetry (art)» in native oriental science. The author of article gives the positions which have been promoted by al-Farabi about the form, internal and external orderliness of the Arabian poetry, as well as actualizes the studying of philosophy and esthetic «imitation theories» in poetic views of al-Farabi.

Т. Қыдыр

ФИРДОУСИ “ШАҢНАМАСЫНЫҢ” АЛҒАШҚЫ АУДАРМАСЫ ТУРАЛЫ

Көрші жатқан парсы және түркі халықтарының саяси-қоғамдық қарым-қатынасының тарихы тым тереңде жатқаны белгілі. Ежелден

Иран-Тұран болып, қатар өмір сүріп келе жатқан екі халықтың да соңғы дін – Исламды қабылдауымен мәдени һәм әдеби байланыстар